

П.М. Чернега

**З ІСТОРІЇ ПЕРЕБАЗУВАННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ
В ТИЛОВІ РАЙОНИ СРСР (1941–1942 рр.)**

Висвітлюється процес перебазування продуктивних сил України в радянський тил у роки Великої Вітчизняної війни. Відзначається їх роль у створенні воєнної економіки СРСР.

Ключові слова: Рада по евакуації, перебазування продуктивних сил, воєнна економіка.

П.М. Чернега

**ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕБАЗИРОВАНИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ
УКРАИНЫ В ТЫЛОВЫЕ РАЙОНЫ СССР (1941–1942 гг.)**

Освещается процесс перебазирования производительных сил Украины в советский тыл в годы Великой Отечественной войны. Отмечается их роль в создании военной экономики СССР.

Ключевые слова: Совет по эвакуации, перебазирование производительных сил, военная экономика.

P.M. Chernega

**FROM THE HISTORY OF RELOCATION OF PRODUCTIVE FORCES
OF UKRAINE TO REAR REGIONS OF THE USSR (1941–1942)**

It describes the process of the relocation of productive forces of Ukraine into a soviet rear during the Great Patriotic war. Noted their role in the construction of a military economy of the USSR.

Keywords: Council on evacuation, the relocation of productive forces, military economy.

Постановка проблеми. Тема даного дослідження вельми актуальна й має науково-пізнавальне та суспільно-політичне значення. Продуктивні сили України були важливою складовою воєнної економіки в роки Другої світової війни та вирішальною передумовою розбудови й зміцнення воєнно-промислового комплексу СРСР. Вони сприяли перебудові економіки на воєнний лад, докорінній зміні структури й організації матеріального виробництва, були одним з вирішальних чинників, що забезпечили розвиток стратегічних галузей

© П.М. Чернега, 2009

індустрії в тилкових районах Радянського Союзу. Потужна й злагоджена економіка УРСР займала в господарстві СРСР одне з провідних місць.

Аналіз досліджень та публікацій. У вітчизняній історіографії проблема евакуації виробничих потужностей України в тиллові райони СРСР не знайшла належного відображення. Окремі її аспекти висвітлені в дослідженнях Л. Кантора, А. Митрофанової, Я. Чадаєва, М. Ковалю, Т. Дерев'янкіна та ін. Однак вичерпної системної праці поки що не написано. В зв'язку з тим автор статті бачить своє завдання в тому, щоб зробити певний внесок у цю справу.

Мета дослідження. Мета даної статті полягає в тому, щоб відобразити цілісну картину організаційної й виробничо-масової роботи державних органів, адміністрації підприємств і трудових колективів у перебазуванні продуктивних сил України в тиллові райони СРСР у 1941–1942 рр. Реалізація поставленої мети передбачає: а) аналіз організаційних заходів партійних і державних органів влади щодо евакуації промислових підприємств, робітників й інженерно-технічних працівників; б) висвітлення ролі адміністрації підприємств і трудових колективів у демонтажі й вивезенні обладнання в східні райони країни; розкриття проблем і показ наслідків одного з найбільш дивовижних організаторських і людських подвигів у війні.

Основні результати дослідження. Вкрай несприятливий для СРСР розвиток воєнних дій на початку Великої Вітчизняної війни висунув на перший план таке надзвичайно важливе завдання, як перебазування продуктивних сил з прифронтових у тиллові райони. В рамках цього завдання необхідно було в найкоротші строки переселити величезні маси людей і перемістити найважливіші за своїм воєнним значенням основні виробничі фонди на далекі відстані та розгорнути їх на нових місцях. На шляхах об'єднання в такий спосіб всіх наявних ресурсів, що були в розпорядженні радянської держави, з одного боку, та цілеспрямованої організації останніх, з іншого, створювалася й була створена воєнно-економічна база розгрому німецько-фашистських загарбників.

24 червня 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про створення Ради з евакуації, яку очолив секретар ВЦРПС, член бюро РНК СРСР М. Шверник. У своїй діяльності Рада з евакуації спиралася на інститут своїх уповноважених, на бюро та комітети з евакуації, створені при наркоматах і відомствах, а також на всебічну допомогу партійних, радянських і громадських організацій. Вони були зобов'язані вирішувати найважливіші стратегічні та воєнно-господарські завдання, мобілізувати на їх виконання широкі

верстви трудящих. До кінця 1941 р. близько 3 тис. керівних партійних, радянських та громадських працівників були призначені уповноваженими Рад. В Україні евакуацією керувала спеціальна комісія на чолі з заступником голови РНК УРСР Д. Жилою [7, с. 65; 2, с. 49].

Керуючись постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і цінного майна» від 27 червня 1941 р. та директивами ДКО СРСР від 7 і 18 серпня 1941 р., партійні й радянські органи, громадськість республіки взяли активну участь у складанні планів евакуації, організації безперервного монтажу та завантаження обладнання, створенні необхідних побутових умов для роботи й відпочинку робітників безпосередньо на підприємствах. За рішенням ДКО насамперед евакуювали технологічне та енергетичне обладнання, запасне устаткування, готову продукцію, матеріали, сировину, робітників і спеціалістів оборонної, машинобудівної, металургійної, хімічної й енергетичної промисловості. РНК СРСР постановою від 2 липня 1941 р. зобов'язала державні й господарські органи виділити робітникам і службовцям, які підлягали евакуації, допомогу в розмірі місячного заробітку. Невелику грошову допомогу видавали також членам сімей евакуйованих. Виплати держави евакуйованому на схід у другій половині 1941 р. населенню становили близько 3 млрд крб. [4, с. 547].

Демонтажем, відвантаженням і вивозом обладнання на заводах «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», «Укркабель», авіаційному та інших у Києві керували штаби, до яких увійшли представники адміністрації, партійний та громадський актив підприємств. Під постійним бомбардуванням ворожої авіації вдень і вночі самовіддано працювали робітники та спеціалісти, демонтуючи обладнання й завантажуючи його у вагони. Одними з перших відправили до Воткінська Удмуртської АРСР 1,1 тис. вагонів обладнання й матеріалів, 8 тис. робітників, інженерно-технічних працівників і членів їх сімей заводу «Арсенал». Протягом 28–30 червня демонтували й евакуювали до Саратова 340 верстатів, 460 двигунів, 630 робітників і спеціалістів з сім'ями заводу ім. Артема. На початку серпня підприємство розпочало випуск озброєння для бойових літаків. Ядро колективу радіозаводу та 267 одиниць обладнання вивезли на споріднене підприємство в Єгоршино Свердловської області, де було налагоджено виробництво радіоапаратури для воєнної техніки. Робітників і спеціалістів, обладнання заводу сільськогосподарського машинобудування ім. І. Лепсе евакуювали до Омська й Кусу Челябінської області; на їх базі тут створили підприємства з виробництва мін, снарядів, а також запасних частин для тракторів і танків. Понад 1,4 тис. робітників, інженерів і

техніків з сім'ями, 356 верстатів й інше обладнання Дарницького вагоноремонтного заводу вивезли на підприємства залізничного транспорту в Канаші, Саратові та Свердловську [25, арк. 26]. До вересня з Києва були евакуйовані в тиллові райони 335 тис. робітників, спеціалістів, партійних, радянських, господарських керівників і членів їх сімей, а також обладнання, матеріали й сировину 197 заводів і фабрик [34, спр. 276, арк. 35, 41–42, 58–59, 63, 73–75; 7, с. 66].

Робітники Одеси на початку липня розпочали відправку в тил обладнання підприємств машинобудівної й легкої промисловості, залізничного та морського транспорту. Заводи сільськогосподарського машинобудування ім. Сталіна та ім. Жовтневої революції відправили до Ташкента, де вони налагодили виробництво озброєння та боєприпасів. До осені з оточеного ворогом міста вивезли обладнання 150 підприємств і близько 300 тис. людей [32, спр. 93, арк. 67; 17, с. 265].

Фронт наближався до основних промислових центрів України й Радянського Союзу – Придніпров'я та Донбасу. Лише на території Дніпропетровської області знаходилися 511 великих підприємств. Металургійні заводи давали до війни п'яту частину продукції, яка вироблялася в СРСР: чавуну – 19,7%, сталі – 16,5%, прокату – 18,2%, труб залізних – 28,2%, коксу – 15%. В області видобували близько 60% залізної руди та 33% марганцевих руд від загальносоюзного виробництва. У промисловості було зайнято 500 тис. робітників і службовців. За рішенням ДКО від 7 серпня 1941 р. у першу чергу з правого берега Дніпра підлягали евакуації обладнання, сировина та матеріали, робітники й спеціалісти 16 великих металургійних заводів, 4 підприємств сільськогосподарського машинобудування, Дніпродзержинської ДРЕС та ін. [11, с. 91]. На допомогу трудовим колективам підприємств були надіслані уповноважені Ради з евакуації та представники наркоматів. Громадськість направила на заводи своїх працівників, які надавали адміністрації допомогу в мобілізації робітників на виконання планів евакуації. Протягом семи діб робітники здійснили евакуацію найбільшого й одного з кращих у СРСР металургійного заводу ім. Ф. Дзержинського (Дніпродзержинськ) до Магнітогорська та Сталінграда, а також частково на будову Орсько-Халіловського комбінату (Оренбурзька область). До Магнітогорська, зокрема, вивезли 8 вагонів з обладнанням доменного цеху, 10 – з агрегатами й механізмами універсального стану, 3 – з устаткуванням бесемерівського цеху та 744 металорізальних верстатів, молотів, пресів і двигунів. З Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. Петровського на будівництво Орсько-Халіловського комбінату евакуювали 919 вагонів обладнання й матеріалів, а також 17 паровозів [15, с. 76–77].

Робітники в швидкісному режимі здійснили демонтаж обладнання Дніпропетровського трубопрокатного заводу – найважливішого підприємства, що виробляло високоякісні труби для авіаційної, оборонної й автотранспортної промисловості, а також різні балони, міни, фугасні авіабомби тощо. З 9 серпня до 6 жовтня основне обладнання, робітничі кадри та спеціалістів евакуювали на будову Першоуральського новотрубного та реконструкцію Синарського металургійного заводів. На металургійні підприємства тилу перебазували також обладнання та металургів Нікопольського південнотрубного заводу ім. К. Лібкнехта. Наукові кадри та матеріально-технічну базу Дніпропетровського металургійного інституту перемістили на Магнітогорський металургійний комбінат. З 18 металургійних заводів Правобережжя до 16 серпня вивезли в тил 5017 вагонів з обладнанням, робітниками, спеціалістами та членами їх сімей [26, спр. 148, арк. 23; 10, с. 3–7; 9, с. 99].

Державні органи, наркомат і трудові колективи залізорудної промисловості вживали усіх заходів, щоб врятувати обладнання та висококваліфіковані кадри робітників й інженерно-технічних працівників цієї галузі. На початку війни на 22 рудниках, розташованих на території України, працювало 50,5 тис. гірників. Частина обладнання, робітників і спеціалістів тресту «Дзержинськруд» евакуювали на Бакальські та Златоустівські рудники Челябінської області, понад 1500 рудокопів – на підприємства тресту «Красноуралмідьруда» Свердловської області. Загін досвідчених гірників з майже семитисячного колективу тресту «Нікополь-Марганець» був евакуйований до північних районів Свердловської області (де ним було розвідано нові родовища залізної руди), а частина спеціалістів гірничої справи – на Магнітогорський металургійний комбінат [21, арк. 2; 24, арк. 31]. Усього з Дніпропетровської області вивезли 99 тис. вагонів з обладнанням, матеріалами, сировиною та людьми [33, арк. 16; 17, с. 266].

У середині серпня 1941 р. під загрозою захоплення ворогом опинилися підприємства Запорізької області. Повстало завдання в найкоротші строки евакуювати великі людські та матеріальні ресурси цього регіону. На допомогу запоріжцям направили 1600 кваліфікованих монтажників й інших спеціалістів з Донбасу. На демонтажі гіганта вітчизняної якісної металургії заводу «Запоріжсталь» у серпні 1941 р. було зайнято близько 9 тис. робітників. Самовіддано працювали монтажники М. Прядченко, П. Божко, теслярі брати Олександр й Петро Севастіянови, Андрій і Григорій Полякови, механік М. Заєць і сотні інших. Демонтаж і вантаження обладнання, готової продукції й сировини запорізьких металургійних заводів тривали 45 днів і ночей. До

30 вересня з підприємства якісної металургії «Дніпроспецсталь» відправили на Кузнецький металургійний комбінат і Златоустовський завод 2327 вагонів обладнання та понад 32 тис. т прокату, феросплавів й інших матеріалів. Дніпровський алюмінієвий завод, що знаходився в Запоріжжі, евакуювали на Урал, де на його базі збудували велике підприємство з виробництва алюмінію. Усього з металургійних заводів Запорізької області вивезли на 26 споріднених підприємств Уралу близько 9,6 тис. вагонів обладнання, матеріалів, сировини та 2360 робітників, спеціалістів і членів їх сімей [17, с. 266; 15, с. 87, 89]. Одночасно в тил евакуювали також обладнання й кадри 22 інших заводів союзного підпорядкування та 26 підприємств місцевої, легкої й харчової промисловості. Робітників і спеціалістів, основне обладнання моторобудівного заводу відправили до Омська, де вони розпочали будівництво двох нових підприємств: авіаційного та агрегатного. Понад 54 вагони устаткування, сотні кваліфікованих робітників й інженерно-технічних працівників комбайнового заводу «Комунар» евакуювали до Красноярська – на будову нового підприємства сільськогосподарського машинобудування [32, спр. 119, арк. 131; 20, с. 171; 9, с. 100].

Восени 1941 р. радянська армія вела запеклі бої з фашистськими загарбниками на підступах до Харкова та Донбасу – найбільших машинобудівних, вугільних і металургійних центрів Радянського Союзу. За рішенням ДКО СРСР від 16 вересня 1941 р. розпочалася евакуація підприємств Харкова. Організовано проводили демонтаж і завантаження обладнання працівники Харківського турбогенераторного заводу – гіганта радянського турбобудування. До війни підприємство було єдиним виробником турбін потужністю 50 тис. кВт для 500 найбільших електростанцій СРСР і турбін для кораблів військово-морського флоту. Щоб урятувати унікальне обладнання (зокрема, ряд верстатів, вироблених закордонними фірмами в єдиному екземплярі), робітники та спеціалісти цілодобово не залишали цехи заводу. У найкоротші строки 1100 робітників і спеціалістів з членами їх сімей і 568 одиниць обладнання (з 610) було відправлено до Свердловська, де розгорнулося будівництво нового підприємства з випуску турбін [34, спр. 328, арк. 77; 25, арк. 85, 86].

У липні розпочалася евакуація найбільшого в СРСР Харківського тракторного заводу (на ньому працювали понад 15,7 тис. робітників й інженерно-технічних працівників). Основне обладнання (3745 одиниць з 3851) й близько 4,7 тис. кваліфікованих робітників і спеціалістів до 20 жовтня відправили на Сталінградський тракторний завод. Понад 320 спеціалістів і частину верстатів, холодно-пресові установки, механізми поточних ліній вивезли на Алтай. У листопаді в

Рубцовську колектив розпочав будівництво нового заводу по виробництву газогенераторних тракторів ХТЗ-НАТІ. Там до нього приєднався Маріупольський радіаторний завод [30, спр. 202, арк. 10–13; 31, арк. 41].

З Харківських дизельного та верстатобудівного, а також заводу шліфувальних верстатів відправили у вересні на Челябінський тракторний завод близько 3 тис. одиниць обладнання та понад 3,2 тис. робітників й інженерно-технічних працівників. Протягом місяця здійснили евакуацію танкового заводу ім. Комінтерну. На виробничі площі вагонного підприємства в Нижньому Тагілі вивезли 2250 вагонів обладнання, запасних частин, матеріалів і 3950 робітників й спеціалістів [34, спр. 328, арк. 115; 14, с. 5–7, 10–19; 9, с. 108]. Лише з 26 найбільших заводів Харкова в тил відправили 12176 вагонів обладнання, готової продукції, кольорових металів і різних матеріалів. Разом з підприємствами виїхали 24,5 тис. робітників, інженерно-технічних працівників і службовців [17, с. 267].

Надзвичайно великий обсяг робіт було виконано при евакуації обладнання підприємств сільськогосподарського машинобудування. Устаткування, робітничі й інженерні кадри харківських заводів з виробництва сільськогосподарської техніки «Серп і Молот» та ім. Фрунзе відправили на машинобудівні підприємства Уралу та до Киргизької РСР – на будову нового моторобудівного заводу. Завод «Поршень» з Харкова та частину обладнання Київського заводу ім. І.Лепсе вивезли до Омська. На базі цих підприємств у стислі строки був збудований Сибірський машинобудівний завод, який став виробляти озброєння, боєприпаси та тракторні двигуни [30, спр. 233, арк. 180].

На підприємства Наркомату озброєння й боєприпасів, розташованих на Уралі та в Сибіру, евакуювали обладнання, значну кількість робітників і спеціалістів Кіровоградського заводу сільськогосподарського машинобудування «Червона зірка». Одеські підприємства з виробництва сільськогосподарської техніки ім. Сталіна та ім. Жовтневої революції продовжили самостійне виробниче життя в Ташкенті, а завод автозапчастин «Червоний Профінтерн» – у Чкалові Кокчетавської області (Казахська РСР). У Копейськ Челябінської області перебазували 350 одиниць обладнання Бердянського заводу сільськогосподарського машинобудування. Челябінський машинобудівний завод ім. Д. Колющенко прийняв обладнання, робітничі й інженерні кадри Херсонського комбайнового та Сумського машинобудівних підприємств [30, спр. 161, арк. 34; спр. 233, арк. 180; 32, спр. 79, арк. 3; спр. 93, арк. 67; спр. 119, арк. 148; 27, арк. 16, 35]. Виробничі потужності

машинобудівних підприємств з України склали основу танкового та тракторного будівництва в тилу.

У жовтні 1941 р., коли велись жорстокі бої в Донбасі, розпочали масову евакуацію обладнання підприємств Сталінської (нині – Донецької) області. Трудові колективи вугільної, вогнетривкої, коксохімічної, металургійної та машинобудівної промисловості виконали величезний обсяг робіт з демонтажу та перебазування виробничого обладнання. На шахти Караганди Казахської РСР, Кузнецького, Кізеловського та Уральського вугільних басейнів було переведено трудові колективи та обладнання підприємств 8 трестів комбінату «Сталінвугілля», на шахти трестів «Прокоп'євськвугілля» Кемеровської області та «Хакасвугілля» в Абакані – гірників і обладнання трестів «Орджонікідзевугілля» та «Артемвугілля». Шаhtarів з підприємств тресту «Кіроввугілля» влаштували на шахтах уральського вугільного басейну. З вугільних підприємств Донбасу лише до Карагандинського та Кузнецького басейнів евакуювали 1,6 тис. вагонів обладнання й матеріалів і понад 71 тис. гірників [26, спр. 146, арк. 37–43; 5, с. 40–54; 9, с. 108]. Одночасно в східні райони країни з області було перебазовано 9 металургійних, 16 коксохімічних, 16 вогнетривких заводів, ряду рудоуправлень і машинобудівних підприємств. Протягом 9–14 жовтня трудівники Сталінського металургійного заводу відправили на Сталінградський і Серовський (Свердловської області) металургійні підприємства 5 ешелонів обладнання та матеріалів, а також 44 паровози й 67 ковшів з возиками для транспортування чавуну та шлаку. Під безперервним бомбардуванням ворожої авіації до 21 жовтня з металургійних і коксохімічних заводів Макіївки та Єнакієвого евакуювали на Магнітогорський і Кузнецький комбінати та інші підприємства галузі 1076 вагонів обладнання та 2,5 тис. робітників, спеціалістів і членів їх сімей [15, с. 92–95; 1, с. 355–363; 17, с. 268].

У серпні розпочалася евакуація металургійних заводів Маріуполя. Першими ешелонами вивезли в тил запасне обладнання та прокатний стан бронелиста «Азовсталі». До 8 жовтня, коли німецькі війська захопили місто, вдалося відправити на Схід усього 256 вагонів з устаткуванням і спеціалістами, в тому числі на Ново-Тагільський металургійний завод – 116 вагонів. Магнітогорський комбінат – 71, на Орсько-Халіловський – 44, в Баку – 25. Завдяки самовідданій праці металургів заводу ім. Ілліча евакуювали на Магнітогорський комбінат цех термічної обробки металу. Єдиний у Радянському Союзі стан прокату суцільнокатаних труб найбільшого діаметру (до 350 мм) трубопрокатного заводу відправили на Синарський труболиварний завод (Челябінська область). Однак евакуювати значну частину обладнання,

робітників і спеціалістів, а також вивести з ладу підприємства Маріуполя не вдалося [26, спр. 146, арк. 21–22; 15, с. 96–97]. Аналогічним чином склалася ситуація з евакуацією металургійних, коксохімічних і вогнетривких підприємств Горлівки, Дебальцевого, Єнакієвого, Костянтинівки, Макіївки, Рутченкового, Слов'янська, Харцизька та інших міст. В зв'язку з цим нарком чорної металургії СРСР І.Ф. Тевосян повідомляв у ДКО: «На найважливіших металургійних, коксохімічних і вогнетривких заводах Сталінської області евакуація фактично була зірвана» [3, с. 126].

З 15 жовтня розпочався перший етап перебазування металургійних підприємств Ворошиловградської області. До 15 січня 1942 р. з заводу ім. Ворошилова вивезли усе обладнання та більшу частину трудового колективу. Коли лінія фронту встановилася за 30 км від підприємства, робітники, які залишилися, організували ремонт бойової техніки та іншого озброєння. Протягом 6–11 липня 1942 р. тривав другий етап евакуації заводу. Всього з підприємства відправили в тил 3325 вагонів обладнання та 4780 металургів. З початку жовтня 1941 р. до 13 липня 1942 р. з Ворошиловградської області евакуювали на Схід 55 тис. робітників і спеціалістів, 269 тис. мешканців міст і сіл, понад 16,4 тис. вагонів обладнання, сировини та матеріалів промислових підприємств (з 23,5 тис. запланованих). З 64 заводів чорної металургії Донбасу в тилі райони перебазували лише 17 і 10% робітників. Обладнання більшості інших залишилося на окупованій території, де було пограбоване та зруйноване ворогом. Усього з України вивезли на Схід обладнання й кадри 40 підприємств чорної металургії. Лише до Казахстану евакуювали близько 481,7 тис. робітників, інженерно-технічних працівників і членів їх сімей з Донбасу [15, с. 98–99; 5, с. 54].

Одними з перших розпочали евакуацію трудові колективи авіаційних заводів України. Інтенсивно вели демонтаж і відправку до Новосибірська обладнання робітники Київського авіаційного заводу. До Саратова та Пермі перебазували Дніпропетровський, Запорізький і Харківський авіаційні заводи. На нових місцях українські спеціалісти разом з місцевими трудівниками відновили й розширили підприємства з виробництва авіаційної техніки [16, с. 122–124; 18, с. 69].

У Донбасі та Подніпров'ї знаходилися основні потужності хімічної промисловості. З 137 заводів республіки, що випускали компоненти вибухових речовин, мінеральні добрива, різні кислоти, кальциновану й каустичну соду, анілофарбову продукцію тощо, у тил перемістили обладнання, робітничі й інженерно-технічні кадри Дніпродзержинського, Горлівського, Лисичанського азотно-тукових заводів,

Донецького та двох Слов'янських содових, Костянтинівського й Рубжанського хімічних підприємств та ін. Хімічну промисловість у східних районах СРСР створили на базі 34 підприємств, переважна більшість з яких прибули з України [19, с. 159, 282–283].

Важливе значення для зміцнення воєнної економіки СРСР мала евакуація в тил підприємств важкого машинобудування України. Обладнання, робітничі й інженерно-технічні кадри Старокраматорського машинобудівного заводу вивезли на галузеве підприємство в Іркутськ, Свердловський вагоноремонтний, Ірбітський прокатний, Шадрінський та Нязепетровський машинобудівні заводи Свердловської області. Частина верстатів, електрообладнання та матеріалів відправили до Красноярська та збудували тут нове підприємство [23, арк. 193, 197; 27, арк. 23, 31].

Багатотисячний колектив Новокраматорського заводу важкого машинобудування з 9 до 20 жовтня 1941 р. евакуював на Урал 1276 металорізальних і деревообробних верстатів (з 1541), 53 молоти (з 66) та 1699 електродвигунів. Частина обладнання встановили на Уральському машинобудівному заводі, а основне (разом з робітничими кадрами та спеціалістами) вивезли до Електросталі, що поблизу Москви, де збудували новий потужний завод важкого машинобудування [9, с. 105; 20, с. 158].

Провідних спеціалістів, кваліфікованих робітників і обладнання Ворошиловградського, Горлівського й Харківського заводів гірничого машинобудування евакуювали на рудоремонтні підприємства в Караганді, Копейську та Анжеро-Судженську Кемеровської області, а Криворізького – на Магнітогорський металургійний комбінат. На їх базі було започатковано створення нової галузі промисловості на сході СРСР [27, арк. 44; 11, с. 227; 5, с. 60]. Кременчуцький машинобудівний завод, поєднаний з підприємством дорожніх машин у Кургані, налагодив тут виробництво цистерн, конвеєрів і рушниць-вогнететів Ключова-Степанова. Понад 125 одиниць обладнання Прилукського заводу протипожежного устаткування та Новокраматорського машинобудівного підприємства вивезли на Шадрінський завод ім. Другої п'ятирічки. У стислі строки їх колективи освоїли виробництво ротних мінометів, мін, прицілів, гвинтівок, а також мотопомп. До Китайська та Копейська Челябінської області перемістили обладнання й кадри Мелітопольського та Бердянського машинобудівних заводів, де вони працювали як самостійні підприємства, що виробляли міни та осколочні снаряди. Ворошиловградський і Сталінський воєнні заводи продовжили випуск озброєння та боєприпасів у Міасі й Челябінську [27, арк. 31–35, 44.].

Значну роботу було проведено по евакуації в тил підприємств промислового, комунального та житлового будівництва. У серпні 1941 р. 2 тис. робітників і спеціалістів тресту «Запоріжбуд» виїхали на будівництво нового металургійного заводу до села Чебаркуль Челябінської області. На реконструкцію Златоустовського та Чусовського металургійних підприємств було направлено декілька тисяч будівельників трестів «Південстальбуд» і «Південважбуд» з Харкова. Понад 2,8 тис. робітників й інженерно-технічних працівників, 58 вагонів обладнання підприємств тресту «Азовстальбуд» відправили на реконструкцію Ново-Тагільського металургійного заводу та будівництво воєнних підприємств у Нижньому Тагілі. Колективи будівельників тресту «Донбасважбуд» евакуювали на будову Першоуральського новотрубного заводу та деяких інших підприємств. Близько 1,9 тис. робітників і спеціалістів тресту «Південважбуд» працювали на промислових об'єктах у Кузбасі й на Алтаї. Усього з України в тиліві райони країни відправили 265 організацій промислового будівництва, в тому числі 23 великі трести (серед яких, крім вище названих, «Доменбуд», «Стальконструкція», «Укрнафтобуд» і ін.). З ними виїхало більше ніж 25 тис. будівельників [27, арк. 46; 17, с. 269].

Одними з останніх перебазували обладнання та матеріали працівники енергетичного господарства республіки. Для виконання замовлень фронту та забезпечення евакуації підприємств існувала потреба в безперервному постачанні електроенергії. Тому тільки 9 жовтня 1941 р. ДКО СРСР ухвалив план демонтажу та евакуації підприємств і мережі Донбасенерго. В результаті великих зусиль трудових колективів протягом 8–10 днів вивезли на будівництво Челябінської ТЕЦ і Середньоуральську ДРЕС найважливіші агрегати Зуєвської ДРЕС, електростанцій Ворошиловградської й Сталінської областей. Обладнання Харківської ТЕС евакуювали на Златоустівську електростанцію. Вдалося також перебазувати турбіни деяких обласних теплових електростанцій. Що ж до Дніпрогесу, то його агрегати евакуювати не встигли, а греблю вимушені були вивести з ладу [23, арк. 180; 26, спр. 146, арк. 18–36].

Належне місце в господарстві СРСР займала легка промисловість України. До початку війни Наркомлегпром республіки об'єднував 15 галузей промисловості. На 501 підприємстві працювало більше ніж 120 тис. робітників і спеціалістів, які виробляли продукції на 1333 млн крб. Особливу увагу приділяли евакуації швейних підприємств. Так, київські швейні фабрики ім. Смірнова-Ласточкина та ім. Горького, комбінат тонкосуконного й штучного волокна перебазували до Златоуста, Ульяновська, Магнітогорська та селища Араміль

Свердловської області. Майже повністю евакуювали в тил обладнання, матеріали та сировину, робітничі кадри та спеціалістів 8 великих швейних й трикотажних фабрик Харкова та області. Їх розмістили в Фрунзе, Кустанаї, Семипалатинську, Челябінську, Павлодарі та інших містах [27, арк. 47; 23, арк. 276].

Для забезпечення воїнів діючої армії взуттям необхідно було зберегти шкіряне та взуттєве виробництво. У стислі строки з України евакуювали 12 взуттєвих фабрик і 10 шкіряних заводів. Більшість з них працювали як самостійні підприємства в Ішимі Тюменської області, Кузнецьку Пензенської області, Кунгурі Пермської області, Сарапулі Удмуртської АРСР, Давленкове Башкирської АРСР, Алма-Аті, Омську, Семипалатинську та інших містах [34, спр. 276, арк. 15–16].

Обладнання, матеріали та сировину, робітничі й інженерні кадри 28 великих підприємств легкої промисловості вивезли до Киргизії. На території цієї республіки знайшли притулок понад 13 тис. працівників і членів їх сімей з України [13, с. 81]. Оскільки евакуація підприємств цієї галузі проводилася в останню чергу (буквально перед відступом радянських військ), до тилу вдалося відправити на жовтень 1941 р. обладнання та спеціалістів лише 94 (з намічених до евакуації 133) фабрик і заводів. По суті з прифронтової полоси встигли евакуювати частину обладнання близько 250 підприємств кооперації, місцевої та харчової промисловості [34, спр. 321, арк. 14, 87–89; спр. 276, арк. 16].

У зв'язку з початком війни та евакуацією надзвичайно велике навантаження лягло на залізничний транспорт. Крім перевезень загальногосподарського значення, до тилкових районів необхідно було перебазувати господарства самих залізниць. У зв'язку з цим насамперед була надана допомога в справі евакуації людей та обладнання колективам Вінницької, Ковельської, Кишинівської і Львівської доріг. Вдалося відправити до тилу рухомий склад, частину вантажів і близько 900 людей, (головним чином – жінок та дітей) зі станцій Ковель, Володимир-Волинський, Стоянів, Здолбунів, Рівне та Сарни. Зусиллями адміністрації доріг та відповідальних працівників громадських організацій було евакуйовано 68 дітей робітників та службовців Кишинівської залізниці. З Львівської дороги вивезли 437 паровозів, 16080 вагонів і частину обладнання депо [28, спр. 9, арк. 2–3, 66–67, 78, 115; 29, арк. 10–11].

З відступом Червоної армії перебазувалися до тилу залізничники й інших доріг. Вони вивозили стрілочні переводи, рейки, деталі кріплення. Те, що не могли евакуювати – руйнували. Майно 9 залізниць республіки, 75590 залізничників та спеціалістів було евакуйовано на магістралі Центру, Сходу та Середньої Азії. На підприємства

залізничного транспорту Уралу, Сибіру, Казахстану, Середньої Азії та Кавказу відправили 1,75 тис. одиниць обладнання, 13 паровозоремонтних і вагоноремонтних заводів України [28, спр. 6, арк. 163; 34, спр. 391, арк. 174, 179, 181, 184; 26, спр. 146, арк. 1–2; 14, с. 75].

РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ще директивою від 29 червня 1941 р. передбачили перебазування в тиллові райони тракторів, великої рогатої худоби, коней та іншого майна колгоспів, радгоспів і МТС. За умов загальної мобілізації на фронт сільського населення, нестачі транспортних засобів (на 2.09.1941 р. з 3900 замовлених вагонів було подано всього 2800) працівникам сільського господарства все ж вдалося до середини жовтня 1941 р. вивезти в тил близько 2 млн т зерна та зернопродуктів, понад 6 млн голів худоби, близько 26 тис. тракторів та ін. Разом з тим багато чого евакуювати не вдалося (понад 40 тис. тракторів, 900 тис. т зерна та зернопродуктів тощо). До східних районів СРСР евакуювали 40 тис. кваліфікованих працівників радгоспів з сім'ями та понад 3 тис. спеціалістів сільського господарства. До кінця року Наркомзем УРСР перебазував у радянський тил 13 великих автотрактороремонтних заводів і майстерень, 17 селекційних станцій, 8 науково-дослідних закладів, 16 вузів і 121 технікум, в яких навчалося 32 тис. студентів і учнів [34, спр. 276, арк. 48; спр. 272, арк. 48, 67; спр. 275, арк. 10–12, 23–26].

Завдяки героїчним зусиллям робітників і селян, воїнів Червоної Армії з України в східні райони СРСР були вивезені 518 великих заводів і фабрик (що становило 34% загальної кількості евакуйованих підприємств) [6, с. 115] і 1934,3 тис. людей. З метою збереження кадрів з республіки евакуювали 276 училищ та шкіл трудових резервів з 46143 учнями [10, с. 15; 9, с. 370].

Відомий англійський журналіст і публіцист О. Верт, який прожив усю війну в Радянському Союзі, у своїй славнозвісній книзі «Росія в війні 1941–1945» залишив щодо цього такі оцінки. «Цю евакуацію промисловості в другій половині 1941 і на початку 1942 рр. та її «розселення» на сході, – писав він, – слід віднести до числа найбільш дивовижних організаторських і людських подвигів Радянського Союзу під час війни... Повість про те, як цілі підприємства й мільйони людей було вивезено на схід, як ці підприємства були за найкоротший строк і в надзвичайно важких умовах відбудовані і як їм удалося величезною мірою збільшити виробництво протягом 1942 р., – це насамперед повість про неймовірну людську стійкість» [цит. за: 17, с. 285–286].

Висновки. 1. Перебазування продуктивних сил у тиліві райони дозволило радянській владі зберегти важливу частину матеріально-технічної бази промисловості й трудових ресурсів, позбавило ворога можливості використати їх на свою користь.

2. Робітники, інженерно-технічні працівники, всі інші категорії спеціалістів з України зробили вагомий внесок у створення в радянському тилу могутнього воєнно-промислового комплексу СРСР, в забезпечення всесвітньо-історичної перемоги над фашистською Німеччиною. Більше половини всіх потужностей, введених у дію в тилівих районах країни, становило обладнання, евакуйоване з України.

3. Продуктивні сили УРСР справили вирішальний вплив не лише на розширення індустріального виробництва в тилівих районах РРФСР, Казахській РСР і республіках Середньої Азії, а й стали базовою основою для створення нових важливих промислових галузей і районів.

1. Бек А. Мои герои / Бек А. — М. : Сов. Россия, 1967. — 459 с.
2. Белоносов И. И. Советские профсоюзы в годы войны / Белоносов И. И. — М. : Профиздат, 1970. — 310 с.
3. Эшелоны идут на Восток: Из истории перебаз. производ. сил СССР в 1941–1945 гг. // Сб. ст. и воспом. — М. : Наука, 1966. — 263 с.
4. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. — Том 2. — М. : Воениздат, 1962. — 688 с.
5. История рабочих Донбасса. В 2-х т. — Том 2. — К. : Наук. думка, 1981. — 431 с.
6. Дерев'янкін Т. І. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. — Том 3. — Кн. 1 / Дерев'янкін Т. І., Толстов Р. Д., Орловський Б. М. [та ін.] ; редкол. тому : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1985. — 464 с.
7. Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. — Том 7 / Редкол. тому : В. І. Клоков (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1977. — 536 с.
8. Кожевников Ю. Н. Трубная промышленность – фронту: Воспоминания старейших металлургов / Кожевников Ю. Н. — Ч. 2. — Москва, 1980. — С. 3—7.
9. Митрофанова А. В. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.) / Митрофанова А. В. — М. : Изд-во АН СССР, 1960. — 486 с.
10. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х роках / Перковський А. Л., Пирожков С. І. // Укр. істор. журн. — 1990. — № 2. — С. 15—25.
11. Профсоюзы СССР: Док. и материалы. В 4 т. — Том 3. — М. : Профиздат, 1963. — 749 с.
12. Саженьок С. Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні / Саженьок С. Н. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1985. — 112 с.

13. *Сактигулов Д. С.* З історії киргизько-українських зв'язків / Сактигулов Д. С. // Укр. істор. журн. — 1982. — № 12. — С. 79—88.
14. *Слободин К. М.* Танк на постаменті / Слободин К. М. — М. : Воениздат, 1986. — 136 с.
15. *Сталь для победы.* Черная металлургия СССР в годы Вел. Отеч. войны. — М. : Мысль, 1983. — 263 с.
16. *Степанченко В.* Киевские самолетостроители: Очерки истории Киев. авиац. з-да им. 50-летия Вел. Окт. соц. рев. / Степанченко В., Петренко В. — К. : Политиздат Украины, 1970. — 366 с.
17. *Украинская ССР* в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3 т. — Том 1 / Редакция тома: П. Т. Тронько (рук. ред. и авт. колл.) [и др.]. — К. : Политиздат Украины, 1975. — 544 с.
18. *Урал – фронту* / Под ред. А. В. Митрофановой. — М. : Экономика, 1985. — 344 с.
19. *Чадаев Я. Е.* Экономика СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / Чадаев Я. Е. — М. : Мысль, 1965. — 389 с.
20. *Чадаев Я. Е.* Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / Чадаев Я. Е. — М. : Мысль, 1985. — 493 с.
21. *Державний архів* Єкатеринбурзької області Російської Федерації. — Фонд 834. — Оп. 1. — Спр. 688.
22. *Державний архів* Челябінської області Російської Федерації. — Фонд 274. — Оп. 1. — Спр. 3.
23. *Центр зберігання та вивчення документів* новітньої історії Єкатеринбурзької області Російської Федерації (ЦЗВДНІСО РФ). — Фонд 4. — Оп. 18. — Спр. 14.
24. *ЦЗВДНІСО РФ.* — Фонд 4. — Оп. 36. — Спр. 228.
25. *ЦЗВДНІСО РФ.* — Фонд 4. — Оп. 37. — Спр. 196.
26. *Центр зберігання та вивчення документів* новітньої історії Челябінської області Російської Федерації (ЦЗВДНІЧО РФ). — Фонд 288. — Оп. 4. — Спр. 146, 148.
27. *ЦЗВДНІЧО РФ.* — Фонд 288. — Оп. 6. — Спр. 114.
28. *Центральний державний архів* вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Фонд 2357. — Оп. 1. — Спр. 6, 7, 9, 12.
29. *ЦДАВО* України. — Фонд 2357. — Оп. 4. — Спр. 10.
30. *ЦДАВО* України. — Фонд 2596. — Оп. 1. — Спр. 161, 202, 233.
31. *ЦДАВО* України. — Фонд 2596. — Оп. 2. — Спр. 2.
32. *ЦДАВО* України. — Фонд 2597. — Оп. 1. — Спр. 79, 93, 119.
33. *Центральний державний архів* громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Фонд 1. — Оп. 46. — Спр. 33.
34. *ЦДАГО* України. — Фонд 166. — Оп. 3. — Спр. 272, 276, 307, 321, 328, 391.

Одержано 5.03.2009.